

FERGE ZSUZSA

A társadalom pereme és az emberi méltóság

A szegénység és leszakadás vagy kiilleszkedés nem a szegény országok vagy Európa keleti felének sajátja, hanem az egész kontinens központi társadalmi problémája lett. Mindazok áldozatok, akik a társadalmi integráló rendszerekből kimaradnak vagy onnan kirekesztették őket. Ez a probléma a világ nagyobb részén a közös beszéd részévé vált, Magyarországon azonban még nem.

(A szegénység újrafelfedezése és újraértelmezése) A szegénység állandó vendég (?) lett Európa-szerte. Voltak periódusok, amikor itt-ott el lehetett felejteni, hogy van. A háború utáni nyugat-európai első egy-két arany évtizedben úgy tűnt, hogy a rohamos növekedés eredményei mindenhová lecsurognak: a szegénység leírható az évezredek társadalmi nyavalyák sorából. Az ötvenes évek második felétől azonban társadalomkutatók sora kezdte ki az önelégült nyugalmat. Pontosabban: a kutatás teljesen sosem felejtkezett el a szegénységről, de a társadalom és a politika fogadókészsége igencsak változott. Michael Harrington Másik Amerikája 1959-ben jelent meg – s 1964-ben Johnson elnök meghirdette a Szegénység elleni háborút. Peter Townsend és Brian Abel-Smith A szegények és a legszegényebbek című, 1965-ben írott pamfletjét máig az angol szociálpolitika mérföldkövének tekintik. Franciaországban Bourdieu és Passeron Örökösök című könyve 1964-ben robbantotta azt a bombát, hogy az iskolai esélyegyenlőtlenségek hogyan és miért virulhatnak tovább – hogy ezt követően legalább két évtizedig az iskolai hátrányok társadalmi meghatározottsága, életesélyek és szegénység összefüggése kerüljön a kutatások és a politikai cselekvés fő áramába.

A szavak azonban kopnak. Így szinte minden új rádöbbenésnél vagy új meghatározást kellett adni, vagy új kifejezést kellett kitalálni, hogy a társadalom vagy a politikusok felfigyeljenek a régi mondanóra. A meghatározások útvesztőjébe hadd ne lépjek be – az irodalom óriási. Hozzám máig nagyon közel áll S. M. Miller régi-régi megfogalmazása, amely nem meghatározás ugyan, de érzékelteti a probléma bonyolultságát, társadalmi beágyazottságát, időbeli változását, s a társadalmi cselekvés szükségességét. Szerinte „minden olyan társa-

dalomban, amelyben jelentősek az egyenlőtlenségek, a kormányzatnak biztosítania kell nemcsak a jövedelmek, javak és alapvető szolgáltatások növekvő szintű minimumait, hanem az önbecsülés, a társadalmi mobilitási esélyek és a döntéshozatal számos színterén való részvétel javuló minimumait is” (1967). Többé-kevésbé hasonló elemekből építkeztek azután az olyan fogalmak, mint az objektív relatív depriváció az angoloknál, az „új szegénység”, a törekeny biztonság (précarité) a franciáknál, vagy a létalatti osztály (underclass) Amerikában. Nem sokkal később megjelentek a társadalmi bajok halmozódását és dinamikáját egyértelműbben ábrázolni hívatott olyan fogalmak, mint a marginalizálódás, peremre sodródás, kizárás (exklúzió¹ vagy kiilleszkedés. Hasonlóan összetett fogalom a képesnek levés (capability), illetve ennek hiánya Amartya Sennél (1985), amely arra utal, hogy mire válnak képessé az egyének a rendelkezésükre álló elemi javak felhasználásával, mennyire tudnak vagy nem tudnak aktív résztvevővé válni a társadalmi cselekvések különböző színterein.

(Az exklúzió mint világprobléma) A szegénység és leszakadás vagy kiilleszkedés nem a szegény országok vagy Európa keleti térfelének sajátja. Közel tíz éve a világ egészének, ezen belül Európa gazdagabb térfelének is központi társadalmi problémája lett. Az Európa Parlament például már 1992-ben Ajánlást² fogadott el a súlyos szegénységről és exklúzióról. E szerint olyan garantált minimum jövedelemre van szükség, amely megakadályozza, hogy gyermekek minimálisan is alig elfogadható körülmények között nevelkedjenek, minthogy ez a normális társadalmi életből való kiszoruláshoz, exklúzióhoz vezet. Az Európai Közösség 1994-ben adta ki azt a „Fehér Könyvet”, melynek alcíme: „Merre haladjon az Unió?”, és amely az 1995–1997-es évekre szóló középtávú szociális akcióprogram alapja lett. E program „központi kérdésként kezeli többek között a foglalkoztatást, a nemek közötti esélyegyenlőséget, a szociális jogokat, a szegénységet, a társadalmi kirekesztést...”. Az ENSZ 1995-ben rendezte meg Koppenhágában a „Csúcstalálkozót a társadalmi fejlődésért”, amelynek alapdokumentumát, a koppenhágai nyilatkozatot 117 ország aláírta – köztük Magyarország is. Az egyezmény a szegénység elleni küzdelemmel kapcsolatos feladatokról szól, egyebek közt a foglalkoztatás növelésére, a munkanélküliség csökkentésére, a társadalmi integráltság erősítésére, az alapszabadságok, az emberi, gazdasági, szociális és kulturális jogok tiszteletben tartására, a polgárok által ellenőrzött kormányzásra vonatkozó kötelezettségekkel. A 4. elköteleződés (Commitment) a társadalmi integráció erősítésének feltételeként rögzíti „minden emberi jog, valamint a diszkrimináció-mentesség erősítését és védelmét, a toleranciát, a különbözőségek tiszteletét, az esélyegyen-

1 A „kizártak” fogalmát valószínűleg Rémy Lenoir 1974-ben megjelent könyve honosította meg a társadalomtudományban.

2 1196. Ajánlás, 1992

lőséget, szolidaritást, és mindenki részvételét a közös ügyekben, ideértve a hátrányos helyzetű, sebezhető egyéneket és csoportokat". 1996-ban a brüsszeli Európai Bizottság életre hívta a Comité des Sages-t, a Bölcsék Tanácsát. Ennek mandátuma kifejezetten annak kidolgozásra irányult, hogy az Unió egyezményeinek felülvizsgálata során milyen szociál-, illetve társadalompolitikai változtatásokra van szükség. A jelentés bizottsági dokumentumként jelent meg 1996-ban (European Commission, 1996). Végző konklúziója a következő volt: „Európát, a Tanács érzése szerint, nem lehet munkanélküliségre és társadalmi kizárásra építeni, sem pedig csonka társadalmi tagságra. Európa vagy mindenki Európája lesz, vagy semmi nem lesz belőle". Az Európa Tanács 1996 és 1999 között központi feladatának tekintette azt a programot, amely az „Emberi méltóság és társadalmi kirekesztés” kérdéseivel foglalkozott. Az 1997 júniusában aláírt Amszterdami Szerződés szociális fejezetében megjelölt célok között nyomatékkal szerepel a társadalmi kizárás elleni küzdelem. Az európai állam- és kormányfők 1997. októberi csúcstalálkozásának záródokumentuma az európai integrációval kapcsolatban azt szögezte le, hogy a „társadalmi kohézió a megnövekvő Európa egyik legfontosabb szükséglete, és az emberi jogok és méltóság előmozdításának kiegészítője”. Ezt követően 1998-ban megalakult a „Társadalmi Kizárás Elleni Európai Bizottság”³, amely tovább keresi a társadalmi kohéziót segítő politikákat. Azóta is gyakorlatilag minden „uniós” dokumentum – a csatlakozásra vonatkozók is – szóvá teszi a kizárás elleni küzdelem, illetve a társadalmi kohézió fontosságát.

(*Mi is az exklúzió?*) Az exklúziónak szinte annyi meghatározása van, ahányan foglalkoznak a kérdéssel⁴. Majdnem minden meghatározásban az okok között szerepel a szegénység, az egyenlőtlenség, az etnikai, nemi, vallási diszkrimináció, a munkanélküliség, a hajléktalanság növekedése, a kapcsolati háló gyengülése⁵. Ezen túl egymás mellett élnek különböző közelítések. Vannak, akik a kiilleszkedés folyamat-jellegét hangsúlyozzák (Castel 1993), mások állapotként írják le a létalatti osztályhoz tartozást (Wilson 1987). Feléledt a térbeli kirekesztés, a gettósodás témája, azzal együtt, hogy immár nemcsak a szegények, hanem a gazdagok is gettóban élnek – még ha ez utóbbiak luxusgettók is. Kutatási kérdéssé vált, hogy mennyiben akaratlagos és mennyiben – látszólag – „spontán” a kizárás folyamata, s

3 European Committee for Social Exclusion

4 A különböző kérdésekről és közelítésekről l. pl. Donzelot 1991, Beck et al, 1997; Atkinson and Hill 1998, Oppenheim 1998.

5 Az exklúzió egy újabb empirikus mérése (Burchardt et al.) öt változót vesz figyelembe, az alacsony jövedelmet, csekély vagyont, a jövedelemtermelő tevékenység hiányát, a politikai passzivitást, és a személyes kapcsolatok hiányát (a társadalmi izolációt). Én – noha a statisztikák megszállottja vagyok – nem vagyok meggyőződve arról, hogy a pontosan operacionalizált mérések ebben az esetben önmagukban elégségesek "a világ nyomorúságainak" (Bourdieu 1993) megértéséhez.

amennyiben akaratlagos, akkor kik vagy milyen intézmények generálják e folyamatokat. A folyamatok spontaneitását azért kérdőjelezem meg, mert látszólag elemi erejű pszichológiaiainak tűnő jelenségek – mint például a rasszizmus, az etnikai vagy vallási gyűlölködés – mögött is a szenvedélyeket tudatosan (esetleg kvázi-intencionálisan) gerjesztő erők és érdekek állnak. Éppen ezért lehet a társadalmi exklúzió politikailag életveszélyes. Ahogy az Európa Tanács megállapítja a már idézett 1998-ban elfogadott Ajánlásában: „A társadalmi exklúzió túl azon, hogy sérti az emberi méltóságot és megfosztja az embereket alapvető emberi jogaiktól, a gazdasági és társadalmi instabilitás és a növekvő egyenlőtlen-ségek mellett peremre szorításhoz, kizáráshoz, és olyan erőszakos reakciókhoz vezet, amelyek társadalmaink demokratikus alapjait ássák alá.”

Feléledt a térbeli kirekesztés, a gettósodás témája, azzal együtt, hogy immár nemcsak a szegények, hanem a gazdagok is gettóban élnek.

A társadalmi kizárás áldozatai végül is azok, akik a társadalmi integráló rendszerekből kihullanak, vagy őket onnan kirekesztik. Magyarországon a leszakadás útján vannak azok, akik nem képesek a jogszerűség keretei között megélhetésüket megkeresni, azaz a munkanélküliek, s mellettük azok, akik olyan munkákat vállalnak el elemi megélhetésük érdekében, amelyeket már nem védenek sem szociális, sem munkajogok. A leszakadók között vannak azok, akiket a gyenge és lyukas „szociális háló” nem véd meg a létbizonytalanság sokféle formájától, attól, hogy fázzanak, hogy maguk vagy gyerekeik éhesek legyenek, hogy fizetésképtelenség miatt lakhatásuk is veszélybe kerüljön, és természetesen azok, akik már hajléktalanná váltak. Az idősek nyugdíja biztos maradt, de az utolsó tíz évben sokat veszített értékéből, s a már megállapított nyugdíj mind nagyobb mértékben elmarad az aktívak jövedelme mögött. Ez a nyugdíjasok jó harmadánál súlyos megélhetési gondokat és a társadalomtól leszakadás élményét jelenti, amely helyzet javulását nem is remélhetik. A kizárás egyik eszköze az eleve nem jó színvonalú egészségügyi ellátás gyors és kegyetlen lerontása, amely a tartós vagy súlyos betegeket hozza reménytelen helyzetbe. (Szándékosan mondtam lerontást és nem leromlást. A folyamat nem „spontán”. Azt hiszem, a kormányzat prioritásai tévesek. Milliárdok vannak „az országkép formálására”, de ebből a képből kifelejtették például a kórházakat, a gyógyszerellátást, az életmentő intenzív osztályok orvosainak – és minden egészségügyben dolgozónak – a megbecsülését. Milyen képet alkothat erről az országról egy idegen, aki az utcán rosszul lesz és kórházba kerül?) A társadalmi exklúzió sokféle formáját szenved el a félmillió cigányság. A szegénységen, anyagi ellehetetlenülésen, a gyerekek civilizált világhoz nem méltó esélytelenségén túl az etnikai diszkrimináció ezer formája sújtja őket – olykor szinte véletlen elszólásokkal is. 1999 decemberében egy rádióinterjúban az oktatási miniszter azt találta mondani,

MÉLTÓSÁGOT MINDENKINEK

hogy néhány éven belül a gyerekek száz százaléka gimnáziumba fog járni, még a legbutábbak is, még a cigánygyerekek is...

(*Társadalmi leszakadás és demokrácia*) Sokan – a minisztert is ideértve – valószínűleg nem tudják önmagukról, hogy előítéletesek. Magukat toleránsnak tartják, s elfogadják a másik másságát, sőt, jóakaratot is tanúsítanak. Csak épp az elfogadásba távolságtartó megvetés vegyülhet.

„Könnyű az emberiséget általában szeretni, könnyű a magyarsághoz kötődni. Jóval nehezebb a megnevezhető embert, esetünkben magyar embert megbecsülni.

A magukat toleránsnak tudó „többségi” csoportok „ritkán érzik annak szükségét, hogy hasonló mértékű toleranciát igényeljenek a kisebbségi csoportoktól, s ezért toleranciájukat is saját felsőbbrendűségük jeleként élhetik meg” (Phillips 1999: 28). A tolerancia kevés, ha nem párosul vele a másik helyzetének megérteni akarása, a másik emberként egyenlő mivoltának, emberi méltóságának elismerése.

Göncz Árpád 1999 karácsonyi beszélgetésében⁶ többek között ezeket mondta: „Könnyű az emberiséget általában szeretni, könnyű a magyarsághoz kötődni. Jóval nehezebb a megnevezhető embert, esetünkben magyar embert megbecsülni. A mindenkori Kovács

Jánost, aki talán iszik, s arra szinte mérget vehetünk, hogy a politikával nem foglalkozik, el sem megy választani. Számomra a legfájdalmasabban megélt politikai ellentmondás az volt, hogy ezt a bármikor megnevezhető magyart, mint haszontalant, gyakran »leírják.« Ez a gyakorlat – amikor az állam vagy a kormányzat maga bélyegzi meg polgárait – folyik. Az 1999 telén elfogadott új munkanélküli ellátó rendszer a korábbinál inkább leírja a munkanélkülieket, amikor a segélyt olyan közmunkához köti, amelyért még a minimálbért sem kell megfizetni. Ez a szemlélet érhető tetten a gyermekek segélyezésének, a gyermekjóléti támogatásnak a törvényi újraszabályozásánál. A miniszter indoklásként egy szeptemberi interjúban elmondotta, hogy „A tapasztalatok szerint olyanok is felveszik a támogatást, akik alacsony jövedelmet igazolnak, de jól élnek... Az önkormányzatok ... úgy látják, hogy a családok 20–40 százaléka veszi igénybe jogosulatlanul a támogatást... Az önkormányzatoknak mérlegelési lehetőséget adnánk, hogy a döntést környezettanulmány, illetve az életvitel ellenőrzése alapján hozhassák meg.” A törvény végül is az önkormányzatokra bízta, hogy környezettanulmány vagy vagyonebecslés alapján, minden más egzakt mérce nélkül mérlegeljék, hogy mennyire él „jól” a család – tág teret adva előítéleteknek és a magánéletbe való beavatkozásnak. Ezenközben semmiféle tény nem támasztja alá, hogy 40, 20

⁶ Eötvös Pál–Nagy N. Péter: Európa új dallama őrzi a régiéket. Beszélgetés Göncz Árpáddal. *Népszabadság*, 1999. December 24.

vagy akár 10 százaléknyi „csaló” lenne – valamennyi bizonyosan van, mint ahogy gyorsajtók és adócsalók is vannak. A csalás számonkérésének szabályai azonban nem világosan átláthatóak, az önkormányzat mérlegelési jogköre korlátlan, viszont a jogszabály nem nyújt jogvédelmet vagy jóvátételi lehetőséget az okkal vagy ok nélkül vádolt családnak. Azzal mindeközben nem foglalkozik senki, hogy hányan *nem* kapják meg a segílyt, jóllehet arra jogosultak lennének, s azzal sem, hogy mire elég a segíly.

Kevés történik tehát a kizárás és leszakadás folyamatainak tompítására, s még kevesebb annak érdekében, hogy a kormányzat valóban *mindenki* emberi méltóságának védelmében lépjen fel. Holott, ahogy Göncz Árpád folytatta, „minden demokratikus rendszernek megvan a mozgásteret ahhoz, hogy eldöntse, a leszakadókat mennyiben tekintti tehernek, mennyiben segítségre *méltó* – felzárkóztatható – embertársaknak. Nincs rá eszközüm, hogy fel tudjam mérni, ennek a társadalmi költsége-haszna mennyi...”, de a magyarországi harminc százaléknyi »vesztes« számát rossznak, veszedelmesen magasnak érzem. Legalább másfél évtizednyi társadalmi erőfeszítésre van szükség csak a cigány lakosság műveltségi és képzettségi szintjének emeléséhez is, ami mindenekelőtt szociális, oktatási és nem etnikai kérdés. Ugyanígy tartós elkötelezettségre van szükség a leszakadó – városi és falusi – tartósan munka nélküli réteg megsegítéséhez is. Ez nem egyetlen kormány dolga, nem is a kisebbség, hanem a mindenkori többség ügye. Megkockáztatnám: össztársadalmi létkérdés.”

Szegénység, leszakadás, kizárás a világ nagyobb részén közüggé, a közös beszéd részévé váltak. Nálunk nem. Am a társadalmi bajokról való szólás a demokrácia összefüggnek. Nem véletlen, hogy az ENSZ, az Európa Parlament vagy bármely más, a demokráciának elkötelezett fórum egy lélegzettel beszél szegénységről, kizárásról, egyenlőtlenségről – és jogállamról, nagyobb nyilvánosságról, társadalmi párbeszédéről, a független civil szervezeteket erősítő lépésekről, a munkavállalók és munkáltatók szervezetei közötti vita és partnerség fontosságáról. Nálunk a kormány rengeteg energiáját köti le a korona áthelyezése, „rég” emberek leváltása és a kormányhivatalok átszervezése, az „országkép” festése, egyre több információ titkosítása, vagy a „rendszerújítás”, amelyet gyakorta – például a prostitúció esetében – az intolerancia is jellemez. A potenciális ellenhatalmat vagy a „nyugodt” kormányzati munkát zavaró tényezőket – amilyenek a társadalombiztosítási önkormányzatok, az ellenzéki területi önkormányzatok, a kormányzati és az üzleti televízió, a gazdasági kamarák, a társadalmi érdekegyeztetés olyan fórumai, ahol minden résztvevőnek volt valamennyi hatalma – megszüntetnek, a felismerhetetlenségig átalakítanak, anyagilag meggyengítenek, vagy (gazdaságilag vagy politikailag) megfélemlítenek. A társadalmi kohézió erősítéséről és a leszakadás folyamatainak gyengítéséről nem szokott szó esni.

Sokakkal együtt továbbra is hiszem, hogy az 1989 és 1998 között megépített demokratikus rendszer szilárd. De félek attól, hogy ismét bátornak kelljen lenni ahhoz, hogy a társadalmi bajokról szólni lehessen.

Hivatkozások

- Beck, W., L. van der Maesen, A. Walker (1997): *The Social Quality of Europe*. The Hague–London–Boston: Kluwer Law International.
- Castel, R. (1993): A nélkülözéstől a kivetettségig – a „kiilleszkedés” pokoljárása. *Esély*, 3. sz.
- European Commission (1994): White Paper on European Social Policy – Way Forward for the Union (COM (94) 333, 27 July 1994).
- European Commission (1996): *For a Europe of civil and social rights*. Report by the Comité des Sages chaired by Maria de Lourdes Pintasilgo. Directorate-General for Employment, Industrial Relations and Social Affairs. Brussels
- Miller, S. M., M. Rein, P. Roby, B. Gross (1967): Poverty, Inequality and Conflict, *The Annals*, 373, September 1967, pp. 16–52, 17.
- Phillips, Anne (1999): *Which Equalities Matter?* Oxford: Blackwell, Polity Press
- Sen, A. K. (1985): *Commodities and Capabilities*. Amsterdam: North-Holland
- Wilson, J. W. (1987): *The Truly Disadvantaged: The Inner City, the Underclass, and the Truly Disadvantaged*, Chicago, London: The University of Chicago Press